

Време Душановог законика

Ђорђе Бубало

Универзитет у Београду,
Београд, Србија

Время Законника Стефана Душана

Джордже Бубало

Белградски универзитет,
Белград, Србија

Апстракт

Овај рад представља покушај да се на основу структуре и садржаја сачуваних рукописа Душановог законика прикаже у основним обрисима историја његове примене и промене, од проглашења 1349. и новелирања 1353–1354. до краја XVIII века.

Кључне речи

Душанов законик, Скраћена синтагма Матије Властара, Јустинијанов закон, Српска црква

Резюме

Данная работа представляет собой попытку показать в общих чертах историю применения и изменения Законника Стефана Душана со времени провозглашения в 1349 г., обновления 1353–1354 гг. и до конца XVIII в. на основании структуры и содержания сохранившихся рукописей.

Кључеве слова

Законник Стефана Душана, Сокращенная синтагма Матфея Властара, Закон Юстиниана, Сербская православная церковь

Душанов законик се, међу неупућенима по правилу, а у круговима историчара, чак и медијевиста, не тако ретко, везује искључиво за средњи век, за раздобље Српског царства. Међутим, време Душановог законика, премашивши далеко такве хронолошке оквири, протеже се до краја XVIII века, а кроз научна проучавања све до данас¹.

¹ Библиографија о Душановом законнику: [Радојчић-Костић 2006]; најновије издање: [Бубало 2010].

На државном сабору у Скопљу, на Спасовдан, 21. маја 1349. године, у присуству владарева породице, патријарха Јоаникија, црквених великодостојника и властеле велике и мале проглашен је Законик цара Стефана Душана, у чији састав је ушло 135 појединачних одредаба, на челу с царевом повељом о законодавном раду. Тада је, заправо, донет његов основни, први део, који је допуњен непуних пет година доцније, тј. византијске 6862. године, којој одговара раздобље од 1. септембра 1353. до 31. августа 1354. године хришћанске ере. Доношење преко 60 нових закона било је условљено променама које су наступиле после 1349 г., тешкоћама које су искрсле у примени појединих чланова или потребом да се попуне празнине које су промакле састављачима првог законика. Многе од новела које су ушле у други законик доношене су поступно после 1349. г., онако како су налагале потребе. То се са сигурношћу може рећи за низове чланова окупљених око истог предмета, са заповедном реченицом на почетку: *Повелѣва царство цн²*.

Сачувани преписи ДЗ су најречитије сведочанство о његовој историји. Најстарији, али само фрагментарно сачувани рукопис са текстом ДЗ (*Стр*) преписан је у последњој деценији XIV века. Из XV века потиче пет рукописа: *Атн*, *Стд*, *Ход*, *Хил* и *Бис*, а из XVI два — *Бар* и *Прз*. Из XVII века доспела су три рукописа: *Шиш*, *Рав* и *Рах*, у којем је сачувана повеља цара Душана уз Законик. Највећи број преписа је из XVIII века — *13* (*Пат*, *Бор*, *Поп*, *Тек*, *Сан*, *Ков*, *Соф*, *Бгд*, *Реж*, *Кар*, *Врш*, *Рум* и *Грб*), а *Бог* и *Јаг* су из наредног столећа, мада им је предложак, по свој прилици, био такође из XVIII века. Рукописи из времена до краја XVII века, осим *Рав*, чине такозвану старију редакцију ДЗ, која у већој или мањој мери одражава састав, редослед чланова и стил изгубљеног оригинала Законика, као и доцније кодификаторске и редакторске прераде, настале у доба Царства или у областима и државама пониклим на његовом подручју. Остали рукописи су изданци млађе редакције, о чијим ће особеним одликама касније бити више речи [Ћирковић 2005].

Као што се види из овог прегледа, није сачуван ниједан препис ДЗ из времена Царства, а камоли сам оригинал — ни посебан рукопис првог законика из 1349. г., који је ради употребе морао бити умножаван бар до 1353–1354. године, нити рукопис с новелама, уколико су првобитно засебно издате, нити јединствени правни зборник састављен од оба законика, приликом новелирања првог. Међутим, не постоји сигуран одговор на питање да ли су корекције редоследа чланова и њихово груписање око истог предмета вршене већ током примене првог законика³ или

² Прописи о примању туђих зависних људи (чл. 140 и 141), о казнама за разбојнике и лопове (чл. 145–150), о поротном суду (чл. 151–154), о снази закона (чл. 171 и 172), о првостепеном и царском суду (чл. 181–183).

³ Такво мишљење заступао је [Соловјев 1928/1998: 352–358].

најраније приликом његовог новелирања, када су неки прописи могли бити и преформулисани. *Бис* би се могао узети као могући потомак те гране рукописа, јер су све измене у редоследу чланова код њега ограничене на први део Законика. На исту могућност указивао би и фрагментарно сачувани, *Стр*, не само изменама у редоследу чланова, судећи према преосталом делу текста првог законика, већ и чињеницом да почетак новеларног дела Законика није обележен насловним датумом, као у свим осталим рукописима⁴, већ се без посебног обележја наставља на текст првог дела. За њега би се, дакле, могло претпоставити да је преписан са јединственог рукописног предлошка из 1353/54. г., који је укључио и измене у првом делу Законика. Друга могућност је, разуме се, да су приликом проглашења новелâ 1353/54. године само додате нове одредбе без одговарајућих измена у првом законнику. Но, истицање ових могућности не приближава нас одговору на питање да ли сви сачувани преписи вуку порекло од новелираног зборника из 1353/54. г. или међу њима има и примерака који потичу од предака насталих механичким спајањем два законика, било да је први до новелирања мењан или не. За *Прз* се са доста вероватноће може рећи да је у његове корице први део Законика ушао без измена у редоследу и садржини појединих прописа, било као посебан први законик механичким спајањем са другим закоником, или преко новелираног зборника уколико тада нису вршене измене у првом делу.

Већина рукописа старије редакције садржи преписе још два законска текста – Скраћену синтагму Матије Властара с Правилима св. Јована Посника [Флоринский 1888, Приложения: 95–203] и Јустинијанов закон⁵ [Марковић 2007] – у рукописима увек преписана пре ДЗ. Овакав троделни кодекс обично се назива Душаново законодавство иако нема недвосмислених доказа о томе да су још за Душанова живота ова три законска текста здружени у један правни зборник. Заправо, ниједан од рукописа у којима су сва три текста преписана није старији од прве четврти XV века, а најстарији рукописи српског превода Синтагме Матије Властара, на основу којег је редигована њена скраћена верзија, потичу из последње четвртине XIV века, из времена након измирења Српске и Васељенске патријаршије [Буџало 2013: 727–729]. Другим речима, док се не нађу недвосмислени докази да је Синтагма Матије Властара преведена са грчког на српски најкасније пред крај прве половине XIV века, не можемо са сигурношћу тврдити ни да је њено скраћивање дело правника Душановог времена и да је извршено с циљем да уђе у законски зборник са ЈЗ и ДЗ.

⁴ Изузев *Стд*, који представља само избор из одредаба Законика.

⁵ Законска компилација настала превођењем на српски језик прописа из различитих византијских правних зборника, поглавито из Земљорадничког закона.

Претпоставке и уверења о првобитној редакцији Законика не могу се, према томе, доследно изводити на основу рукописног окружења у којем је текст Законика старије редакције дочекао модерне истраживаче. Тиме, заправо, остаје отворена могућност, коју је својевремено са упадљивом увереношћу навео Стојан Новаковић [Новаковић 1907: xxxiii–xxxix], да је склапање троделног законског зборника резултат кодификаторских напора прве половине XV века и да, поред структуралних и садржинских промена у тексту самог Законика, представља убедљив показатељ о његовом прилагођавању потребама и корисницима другачијим од оних које је законодавац првобитно имао у виду. Другим речима, иницијатива за придруживање СС и ЈЗ Душановом законнику није морала потећи од законодавца већ од корисника тих правних текстова. У прилог претпоставци да су прва два састава првобитно улазила у засебан зборник говорило би и постојање седам рукописа у којима су СС и ЈЗ, или само СС, преписани самостално, без ДЗ [Буало 2013: 731–732]. Међутим, имајући на уму да ниједан рукопис непотпуног Душановог законодавства није старији од XVI века, могуће је и да су СС и ЈЗ у тим рукописима издвојени из заједнице са ДЗ.

Државни оквир и друштвена средина у којима је Законик настао и требало да буде примењиван нису се дуго одржали. Већ за живота Душановог наследника кренуло је растакање државе, а “тихост и спокојни живот”, којима је цар посредством Законика тежио, уступили су место “злости и опакој мржњи”. Врло често се постављају питања колико је заиста било времена и прилике да одредбе Законика уђу у живот, да почну да обликују схватања и понашање савременика, да покушају да приближе државу идеалу какав је прокламован у царевој повељи уз Законик. Од одговора на ова питања очекивало се да пресуде о томе колико је ДЗ вредан као извор и можемо ли уопште кроз његове одредбе да покушамо реконструисати друштво из времена Српског царства. Докази о примени Законика могу се пронаћи, истина малобројни, али то није једино средство којим се његове одредбе дају пренети из области декларативног у стварни живот.

Законик нам, тако рећи, даје прилику да се осврнемо на више страна, да не гледамо само унапред, у временском смислу, већ и уназад. Законодавац је бирао прописе који су имали актуелност у тренутку доношења Законика, прописе којима је требало озакопити темеље на којима је почивало уређење државе и друштва, прописе којима се нудило решење за највеће изазове у друштвеним односима. Садржај Законика богатио се позитивним прописима који су извирали из негативне правне праксе. Избор правних питања и начин њиховог регулисања речито су сведочанство о приликама у Душановој држави, о невољама које су мучиле

царску власт. Рецимо, правила која прописују монашку дисциплину говоре управо о томе да је недисциплина била присутна у манастирима,⁶ строге одредбе о искорењивању крађе и разбојништва, које су ушле у други део Законика⁷, показују да је ова појава била раширена у Душановој држави, одредбе против католичког прозелитизма⁸ у складу су са савременим документима који сведоче о увек присутним настојањима Римске курије ка сузбијању православља. Уколико је закон формулисан тако да забрањује неки поступак или понашање, то се са доста сигурности може узети као сведочанство да су такве појаве биле присутне у свакодневном животу. Члан 104 (И да се не наведе пристава на женоу . кьди нѣсть моужа дома [БУБАЛО 2010: 95]) или члан 120 (Царинникъ царевъ . да нѣсть вољнь забавити . или задръжати тръговца . да из кьплю кою продасть оу бесцѣнїе [БУБАЛО 2010: 99]) говоре о томе да су пристав или цариник, у наведеним примерима, често испољавали понашање које закон настоји да спречи. Најзад, норме обичајног права, које су добиле званичну форму у Законнику, потичу зацело из далеке старине, али и из свакодневне правне праксе.

Душанов законик био је изузетно динамичан текст. Уколико је могуће приближно хронолошки одредити доцније измене и допуне Законика и сместити их у конкретно друштвено окружење, онда се обим и природа тих интервенција могу користити као извор. Из онога што је изостављено тумачићемо које су одредбе у другачијим условима изгубиле актуелност. Из онога што је измењено можемо, рецимо, пратити промене у казненој политици, њено ублажавање или поштравање. А из онога што је преформулисано или прецизније срочено можемо видети какво је било право значење првобитно двосмислених или недоречених прописа. Ако, дакле, не водимо рачуна о еволуцији Законика, редакторске интервенције из, рецимо, XV века могу се некритички применити на реконструисање прошлости средине XIV века. Управо због тога важно је да се препознају слојеви текста, да се издвоје они који садрже касније допуне и измене од оних који припадају првобитној верзији.

Примери примене Законика у Душановом царству могу се наћи у неким од његових повеља. Већ у свечаној хрисовуљи којом су утврђена права и обавезе Дубровчана у Српском царству, издатој само четири месеца после проглашења Законика, у септембру 1349, одредбе о сигурности личности и имовине трговаца почивају на члановима 118–122 ДЗ [Соловјев 1980: 273–276]. Њихово порекло није тешко утврдити поређењем одговарајућих одељака у оба споменика. Ево карактеристичних исечака из Законика: Трговци кон гредѧ по цареве земли . да нѣсть вол'нь никон

⁶ Чланови 14–19, 246, 29 [БУБАЛО 2010: 78–81].

⁷ Чланови 145–150 [БУБАЛО 2010: 105–106].

⁸ Чланови 6–9 [БУБАЛО 2010: 76].

властѣлинъ, или кон любо чловѣкъ забавити по силѣ . . . (чл. 118); Скрѣлата и малѣ и велике роуке потребна . тръговциѣ да гредѣ свободно бе-з-абавѣ по земли царства ми . . . (чл. 119) [Прз, л. 146^r]. Одговарајући одељак из повеле гласи: Да гредѣ свонди главами иданиемъ свондъ. и нихъ тръговци с кѣпломъ свободно бе-з-абавѣ по земли царства ми и кралевѣ. да идъ никтоо нишо не ѣзмѣ по силѣ ни забави. ни властелинъ царства ми ни кралевѣ. тъкмо да ходѣ свободно [ССП, 1: 59–60]⁹. У истој повели утврђује се и прецизира пропис о забрани залагања из чл. 90: Залогѣ коудѣ се обрѣтаю да се ѣкоупню [Прз, л. 142^v]. Обичај задуживања уз залагање драгоцености код Дубровчана, нарочито раширен код српске властеле и грађана, толико је био узео маха да није била довољна кратко срочена, недвосмислена забрана у Законнику, већ се, разумљиво, у повели Дубровнику цар вратио на ово питање разрадивши га у појединостима: и ѣ сели напредѣ да не прѣиде ни ѣзмѣ никтоо залогѣ ни ѣ властелина царства ми ни кралева ни кога любо дрѣжанина царства ми и кралева . к'то ли се обрѣте ѣземъ да залогѣ тѣзи поврати сопѣтъ . а за що је приемъ да мѣ се тази кѣпла ѣпаднѣ [. . .] И ѣще такози ш ници ѣглави царство ми що сѣ залогѣ заложѣнѣ кога любо мала и голѣма и-з-емлѣ царства ми и кралевѣ да се ниѣ сѣдомъ и правдомъ [ССП, 1: 64]¹⁰. Повеле за манастир Св. Петра Коришког код Призрена, из последње године Душановог живота, прописују радне обавезе сељацима на манастирским метосима, позивајући се на Законик и по истом моделу као у чл. 68.

ДЗ, чл. 68: Мѣроп'хомъ законъ по в'сен земли оу неделн да работѣю два дѣни проннѣроу . и да моу даѣ оу годици перьпероу царевоу . и заманицомъ да моу косѣ сѣна дѣнь ѣдинъ . и винограда дѣнь ѣдинъ. [. . .] и що оуработа мѣроп'хъ този в'се да стежи . . . [Стр, л. 4^r]

Повеле: И законъ метохни и в'сѣмъ селомъ светога петра. кон је законъ поставило царство ми по всон землы да работѣю всакѣ ки је одѣлѣнъ два дѣни оу неделы . и дѣнь винограда . и дѣнь сѣна. и що посоре и покоси все да свѣрстоује и свѣрши и оусиплѣ [Словјев 1927: 29].

Неколико оригиналних царевих повеља садрже претњу кажњавањем, према слову Законика, онога ко наруши записане одредбе. Простагма манастиру Хиландару о међама села Кунарне (15. новембар, 1349–1353): тко ли потвори . ѣ сиѣ више писанихъ . мало или много. да се распе и накаже по законникѣ . како и неѣвѣрникѣ [ЗС: 437]; повеља манастиру Хиландару за село Карбинци (јун 1355): к'то ли забави и потвориѣ . да се распе и накаже како повелѣва законникѣ царства ми [ЗС: 429]; повеља дубровачком трговцу Мароју Гучетићу (5. децембар 1355): И сега да не потвори никто к'то ли потвориѣ да се распе и накаже по законникѣ царства ми [ССП, 1: 67]. Законик се изреком

⁹ Одговарајући одељак се готово дословно, као уосталом и читава повеља, преноси у повели цара Уроша Дубровчанима издатој априла 1357. [ССП, 1: 94].

¹⁰ И ове одредбе поновљене су у Урошевој повели [ССП, 1: 95], али се доцније не срећу у повељама српских владара и обласних господара Дубровчанима, иако све оне у основи преносе садржину Душанове повеље из 1349.

не помиње у повељи Дубровчанима из 1349, која се, без сумње, на њега ослања у формулисању појединих одредаба. Додуше, формула *да се распе и накаже* идентификована је у још две Душанове повеље. Једна је из времена пре доношења Законика, издата Дубровчанину Марку Васиљевићу 12. октобра 1348: *тко ли се кје за нихъ задети или потворѣти цнлостъ и записанне царѣства ли да се распе и накаже и да кѣсть невѣрнъ царѣствѣ ли* [ССП, 1: 58]; друга се односи на укидање царине у Требињу, издата је истом приликом када и већ цитирана повеља Дубровнику, 20. септембра 1349: *... да потвори цнлостъ и записанне нѣда се распе и накаже и да кѣ невѣрнъ царѣствѣ ли* [ССП, 1: 65]. Формула *да се распе и накаже* остала је и после доношења Законика само јој је додато *по законнику*, а обележавање (и кажњавање) кривца као неверника јавља се у повељи Хиландару за село Кунаране.

Иако се *расипањем*, тј. одузимањем целокупне имовине, и окривљавањем за неверу претило прекршиоцима одредби цареве исправе и пре доношења Законика, у неколико царевих повеља ипак се та казна наглашава позивањем на Законик. Невоља је у томе што у тексту ДЗ, према сачуваним рукописима старије редакције, није одређена казна за оне који оспоре цареве исправе. Члан 136, који отвара новеларни део Законика, прописује обавезност извршења писане цареве заповести, али не одређује казнене санкције [Бубало 2010: 103, 201]. Штавише, узалудна ће бити и потрага у Законнику за казном за неверу, иако чак и сами његови прописи изједначају кривичну одговорност за поједина дела са оном предвиђеном за почињену неверу: *да се каже како и невѣрникъ* (чл. 140, 141, 144); *да се кажу како прѣслоушници* (чл. 129, 148, 178); *да се каже како прѣбѣглаць* (чл. 142). Да ли је то један од показатеља да првобитни садржај Законика није остао неокрњен у сачуваним рукописима? Или је казна за неверу у толикој мери била укореењена у обичајном праву и правној пракси да се није морала писмено прецизирати.¹¹

Постоје недвосмислени докази да је Законик остао на снази и у држави Душановог наследника, бар првих година његове владавине. Позивање на Законик ради одмеравања казне у повељама цара Уроша ипак има своје особености. У повељи Дубровнику о Стонском трибуту (24. април 1357) изостављена је казна *расипањем*, али је остало неодређено позивање на кажњавање према слову Законика: *кто ли такови дрѣзнеть хотети и потворити сие записанне царѣства ли [. . .] и оть царѣства ли да придеть гнѣвъ и наказанне по законикѣ царѣства ли* [ЗС: 713]. Међутим, могуће је препознати правни извор санкције у повељи Дубровнику о слободи трговине, издате

¹¹ А. Соловјев сматрао је да казне за неверу нема у ДЗ јер је та кривица у појединостима обрађена у СС, за коју је држао да представља изворни део Душановог законодавства [Соловјев 1928/1998: 478–481]. Додуше, све одредбе о невери у СС налазе се и у *Прохируну*, који је у српском преводу доступан већ у *Светосавском Номоканону*.

ИСТОГ ДАНА: КТО ЛИ ИНО УЧИНИ ѿ властель царьства мн а или ѿ владѹщихъ въ земли царьства мн. и потвори снѣ записаннѣ и мнлостъ царьства мн . и забави шо дѣбровчаномѣ да не продаю тръгове и кѣплю свою и да си кѣпѣю шо нмѣ трѣбѣиѣ . а или нмѣ шо кто ѹзме да мн кѣтъ невѣрнѣ ѹ невѣрно нмѣ и да плати вѣсе самосѣдмо шо нмѣ бѣде стрѣль по законикѹ царьства мн [ССП, 1: 92]. У наставку, неочекивано и супротно претходно цитираној одредби, истиче се да примарна одговорност за накнаду штете лежи на цару, који ће се потом намиривати од окривљених. Осим поштовања општег духа чланова 118–122 ДЗ, посвећених заштити и слободи трговаца, у овој одредби приметан је утицај чл. 160, којим се штите трговци од лопова и разбојника, а накнада штете лежи на цару [Буђало 2010: 109]. Према начину кажњавања седмоструком накнадом штете од починилаца, одредба царева повеље почива на решењу примењеном у чл. 187: шо воудѣ стрѣвено кѣсе да плати самосѣдмо [ИВІД.: 116]. Иначе казна седмоструке накнаде за оштећивање или нестанак имовине наглашено је присутна у Законику (чл. 30, 93, 102, 143, 187, 193, 200) и, бар према сачуваним изворима, не пре тога. Због тога нећу погрешити ако претпоставим да на цитираним прописима Законика почива, иако без његовог изричитог помињања, и исправа цара Уроша издата Дубровчанима поводом једног конкретног случаја узнемиравања дубровачких трговаца од стране царевог властелина Жарка (јануар 1357): а за жарка шо ви кѣтъ ѹзелъ [. . .] да ви га да царьство мн да ви плати вѣсе самосѣдмо [ССП, 1: 98].

У обе, раније поменуте, повеље цара Уроша (издате истог дана 1357), где се за одмеравање казне упућује на Законик, цар говори о њему као о своме (*Законик царства ми*), а не као о очевом Законику (*Законик родитеља царства ми*). Да ли је то последица простог преузимања формуле из формулара канцеларије његова оца или је Урош имао разлоге за “присвајање” Законика? Ова друга могућност може се објаснити идејом да Законик као врховни царски законодавни акт није везан само за личност његовог доносиоца већ за цара као установу, без обзира на то ко се у датом тренутку налази на том положају. Међутим, извесни посредни показатељи упућују на помисао да Урош није само наследио готов текст од свога оца већ га је у по нечему и допунио. На државном сабору у Скопљу 1357. године цар Урош је издао повељу у којој су исписане и речи које би указивале на могућност да је управо тада потврдио очев Законик: иже вса добрѣ ѹстраиашѹ мн по законѹ ѹставленномѹ вѣсѣтствнаго зѣвора. иже ѿ прежде господинномѹ и родителемѹ царьства мн. светопочившимѹ царемѹ и иже ѹстави всакаѹ правила. тази вса ѹтврѣждакѣтъ царьство мн [ЗС: 310].

При крају *Рак* преписана је скупина од 23 члана у којој су измешани: а) чланови који се не налазе ни у једном другом сачуваном рукопису, б) дупликати чланова који се налазе у основном тексту, али који су очигледно при крају рукописа преписани са другог предлошка и в) два члана

(47 и 54) који су изостали са одговарајућег места у основном тексту, али без садржинске везе са прописима у чијем друштву су преписани и формално обједињени насловом који стоји испред првог од њих [*Рак*, л. 69^v–71^r; Ђирковић 2011: 11–16]. Међу њима се налазе и прописи у којима се истиче двојство цар и краљ и царица и краљица, и то дупликат чл. 81, који говори о царевим и краљевим планинама, наместо царевим и црквеним у основној верзији [*Рак*, л. 70^r; Бубалo 2010: 178], и *paragraphus unicus* (чл. 195) где се помињу упоредо царица и краљица [*Рак*, л. 70^v; Бубалo 2010: 223]. Краља имамо само на два места у основном тексту Законика, у члановима 43 и 136, и ту се увек наводи уз госпођу царицу, у првом случају и уз цара [Бубалo 2010: 84, 103]¹². Међутим, самосталан пар цар и краљ, а поготову царица и краљица имамо само у наведеним члановима *Рак*. Та појава наводи на помисао да бар неки од прописа с краја *Рак* потичу од цара Уроша јер краљице за Душанова царевања једноставно није било. Урош је, после више неуспелих покушаја за очева живота, успео да се ожени тек 1360 [Ђирковић 2004]. Двојство цар и краљ, пак, могло би се приписати времену савладарства цара Уроша и краља Вукашина (од 1365), мада је оно присутно и истицано, иако само формално, и од времена Душановог уздизања на царски трон. То је посебно уочљиво у више пута помињаној повељи за Дубровник из 1349, у којој се доследно подвлачи паралелизам царева и краљеве земље [Ђирковић 1994].

За живота цара Уроша из корена се почела мењати друштвена средина и државни оквир којима је Законик био намењен. Све теже су се могли усклађивати прописи засновани на друштвеним односима, владаревој власти, јединственој територији, централној и локалној управи, међународним односима, верским приликама из времена доношења и првих година примене Законика са приликама у државоликим творевинама обласних господара пониклим на развалинама Царства. Изричитог позивања на Законик у повељама обласних господара и, доцније, деспотâ нема. Дух Законика још се осећа у појединим одредбама повеља које су српски господари издавали Дубровчанима по угледу на српске царева. Узнемиравање и крађа трговаца санкционисани су у повељама које су кнез Лазар и господин Вук Бранковић издали Дубровнику 1387. године доследно према начелу супсидијарне одговорности, за разлику од противречне Урошеве повеље из 1357. године [Соловјев 1980: 305]. Наводим одговарајући одељак из боље очуване Вукове повеље: И кѣде идѣ дѣбровчане по земли по мови с тръгомъ гдѣ га ѣне гѣса или га покрадѣ ѣ селе да нѣмъ плати околинна што нѣмъ ѣзде гѣса или нѣмъ се ѣкраде ако а-н-мъ не плати околинна да нѣмъ плакю га вѣкъ [ССП, 1: 138]¹³.

¹² Само цар и царица (без краља) наводе се у чл. 140 и 187 [Бубалo 2010: 104, 116].

¹³ Повеља кнеза Лазара: [ССП, 1: 121]. Иста одредба понавља се и у повељама српских деспота Дубровнику [ССП, 1: 152, 202; 2: 16].

Поред чланова ДЗ чији је утицај на формулисање одговарајуће одредбе у Урошевој повељи раније истакнут, намеће се и паралела са чл. 158 о колективној одговорности околних села за разбојништва и крађе причињене на деоницама путева кроз пуне крајеве [Бубало 2010: 109, 210].

Но, иако се у повељама не помиње Законик, чињеница да се преписује говори о томе да није изгубио значај. У последњој деценији XIV века преписан је *Стр*, од којег је остало само 15 листова са једва преко 100 чланова [Бубало 2010: 26–27]. Један од његових преписивача био је дечански монах Данилац Левооки, који је у манастиру преписао, између осталог, пролошки комплет по налогу епископа Варлаама 1394. г. и отечник по налогу игумана Варлаама [Цернић 1981: 339–341, 354–355; Синдик 1998; Опис Дечани 2011: № 52–54, 96], а управо у то време (1397) преписао је на неисписаним листовима рукописне књиге треће Дечанске хрисовуље и повељу монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) за манастир Дечане [Турилов 2008: 199–200]. Вероватно је и Законик писао у манастиру и за манастирске потребе.

Најстарији сачувани рукопис ДЗ (*Стр*) већ показује измене у односу на првобитни редослед грађе, који се с пуно оправдања препознаје у *Прз* [Соловјев 1980: 119–123], а рукописи из прве половине XV века садрже текст ДЗ са изменама и допунама које су настале као одраз прилагођавања другачијим правним и друштвеним околностима, али и корисницима са посебним циљевима и делокругом правне надлежности. Такви су *Бис*, *Атн*, *Хил* и *Ход* [Соловјев 1980: 123–137]. Међутим, појава рукописа с обележјима редакторских захвата у структури и садржини појединих прописа није означила напуштање оне или оних верзија које су настојале да пренесу састав, редослед чланова и дух Законика из времена његовог проглашења (*Стд*, *Прз* и *Рак*). Нова или нове редакције не смењују старе, не чине их застарелим и неподесним за употребу, већ различите верзије и даље живе и преписују се упоредо, све до коренитих редакторских измена крајем XVII и почетком XVIII века, које ће изнедрити млађу редакцију. Оно што је, међутим, свим овим рукописима заједничко јесте срастање ДЗ са кодиколошким окружењем, чији су први, непроменљиви слој чинили СС и ЈЗ. За разлику од Законика, СС и ЈЗ показују конзервативност у тексту, готово да изостају измене редакцијског типа – испуштања, премештања, допуне – изузев посебне редакције СС у *Стд* и *Рак* [Мојин 1949; Бубало 2013: 730–731].

У језику и стилу редигованих преписа Законика најпре упада у очи начин на који се цар као законодавац наводи. По узору на византијске царе, Душан за себе користи израз “царство ми” и дели правду кроз неку врсту непосредног обраћања поданицима. У време када ни цара законодавца ни државе којом је владао више није било, редактори и

преписивачи одговарали су на прилике свога времена и тиме што су прописе преформулисали из субјективног у објективни стил, што су “царство ми” преиначили у “цар”, узимајући тај термин као општу ознаку за владара. С таквим својеврсним удаљавањем одговорности у односу на првог цара законодавца, Законик је постао много више царски правни акт, а мање царев (Душанов). Ево како то изгледа на примеру чл. 181, у првобитној стилизацији, према *Прз*, и редигованој, према *Атн*:

Повелѣва царство ми соудіамъ . аще се обрѣте велико дѣло . а не оудмогоу рассудити и расправити кон любо соудъ великъ боудѣтъ . да гредє ѿ соудѣн єдинъ съ обѣма сонємазѣн прѣцєма , прѣдъ царство ми [*Прз*, л. 156^r].

Повелѣніє царьско соудіамъ . ако се обрѣте велико дѣло . и не оудмогоу рассудити и исправити . кон любо сѣдъ великъ боудєтъ . да гредєтъ ѿ соудѣн єдинъ , съ обѣма сонѣмази прѣцєма прѣдъ цара [*Атн*, л. 241^r].

Међутим, питање промене стила ни изблиза није тако једноставно¹⁴. Не може се повући јасна црта између рукописа који користе директни стил и оних који користе индиректни. Од свих рукописа старије редакције само *Рак* доследно користи индиректни стил, а он по саставу и редоследу чланова следи углавном првобитну редакцију! Разилажење у начину на који се о цару говори примењено је у целости само у другом делу Законика. Насупрот *Стр*, *Стд* и *Прз* (“царство ми”) стоје *Атн*, *Бис*, *Ход*, *Бар* и *Шиш* (“цар”), а *Хил* се прекида код 125. члана. У првом делу Законика ствар је сложенија. Оба начина преплићу се не само у суседним члановима већ и у истом члану, и то у већини случајева код свих рукописа (осим *Рак*) без изузетка. “Царство ми” имају сви рукописи у чл. 26, 30, 34, 35, 40, 42, 75, 81 (чл. 38, 39 има само *Прз*), а “цар” у чл. 23, 25, 43, 45, 48, 49, 60, 66, 68, 77, 79, 83, 91, 103, 115–118, 120, 124, 129, 132–135 (чл. 51 имају само *Бис*, *Стд*, *Прз*; 72 *Стр* и *Прз*; 121 *Бис*, *Стд*, *Прз*; 128 *Стр*, *Бис*, *Прз*). Разилажење међу рукописима према обрасцу посведоченом у другом делу Законика забележено је у чл. 78, 101, 105, 110¹⁵, 112–114, 119.

Особено је коришћење оба стила у члану 81, у свим рукописима: Планине що соу по земли царства ми . що соу планине царєвѣ да соу цароу [Бубало 2010: 91]. Има случајева и међу члановима код којих постоји разилажење да првобитна верзија није доследна у директном обраћању: нпр. чл. 105 у *Стр* и *Прз* почиње са књиге цареве, а у наставку доследно користи облик царство ми [*Стр*, л. 9^r; *Прз*, л. 144^r–144^v]. У *Прз* чл. 113 има једном дворь царства ми, а други пут дворь царєвѣ [*Прз*, л. 145^r]. Када се упореде бројеви чланова обележених доследно спроведеним директним или индиректним стилем у свим рукописима, могу се издвојити и одељци у којима се

¹⁴ О томе је већ, на широкој основи, расправљао А. Соловјев [Соловјев 1980: 106–110].

¹⁵ Изузев у *Стр*, који има индиректан стил [*Стр*, л. 9^r].

без прекида нижу чланови с поменом цара стилизовани према једном од два начела. Група 26, 30, 34, 35, 38–40, 42 има “царство ми”, а следи јој група 43, 45, 48, 49, 51, 60, 66, 68, 72 где се користи “цар”. У групи 105, 110, 112–114 рукописи се разилазе, а одмах јој следи низ 120, 124, 128, 129, 132–135 у коме сви рукописи користе индиректни стил. Да ли је то доказ вишеструких предложака, тј. слојева у рукописном наслеђу или израз различите стилизације појединих писара?

Без много убедљивости остају покушаји да се избор једног или другог начина објашњава садржином, тј. предметом сваког појединог прописа, тим пре што таквог нијансирања у формулисању нема у другом делу Законика. Могло би се са извесном сигурношћу издвојити начело по коме се цар наводи у индиректном виду када се забрана односи (и) на њега, обично у изразу *да нѣсть вољнь (господинь) царь* (чл. 43, 45, 48), што се потврђује и чињеницом да је таква формулација задржана у свим рукописима и у одговарајућим члановима другог дела Законика упоредо са директним видом (чл. 137 и 140). Међутим, не може се препознати правило у наизменичној употреби индиректног и директног стила за означавање припадности цару, у првом делу Законика, у свим рукописима, чак и у суседним члановима: *двор царства ми/царев, земља царства ми/царева, закон царства ми/царев* и т. д.¹⁶ У групи чланова са индиректном стилизацијом, у свим рукописима, истичу се они у којима се за цара користи израз *господин цар* (чл. 25, 43, 45, 79, 117, 124, 128, 134). Најзад, при садашњем стању рукописне традиције Законика, тешко је дати логички доследан и убедљив одговор на питање зашто се само у другом, новеларном делу доследно раздвајају две скупине рукописа у погледу начина на који се о цару говори. И та нас загонетка враћа на питање, постављено на почетку овог огледа, о времену и начину настанка и склопу преписа Законика који су преживели до модерног времена.

Редактори се нису устезали да изоставе прописе који су с временом изгубили актуелност. Такве су биле одредбе којима се потврђују права стечена до времена доношења Законика, рецимо члан 39, сачуван само у *Прз* и *Рак*: *Властѣле, н властѣлинчкын . нже се ообрѣтаю оу дрѣжавѣ царьства дн . срѣбле н грѣцѣн, що естъ коѣм дало царьство дн оу башинн н оу хрисоволин , н дрѣже до снегази събора . башинне да соу тврѣдѣ [Прз, л. 136^r–136^v].* Овај пропис имао је тежину у Душаново време и у српско-грчком царству као допунска гаранција положаја и повластица византијске властеле која је исказала верност цару. Са истом мотивацијом донет је и чл. 124 и из истог разлога изгубио је

¹⁶ Произвољно делују објашњења А. Соловјева, који у избору једног или другог начина навођења цара у првом делу Законика види одраз интервенција заинтересованих страна у законодавном процесу. По његовом тумачењу, излази да су све одредбе у којима се о цару говори у трећем лицу донете на подстицај властеле или цркве [Соловјев 1980: 108–110].

актуелност после Душанове смрти: Градовѣхъ грѣхъции коєхъ естъ пріємъ (рго пріель) господинь царь . що имь естъ оутинилъ , хрисовъле и простаг'ме . що си имлау гдѣ и дрѣже до сіегазѣи събора . тозѣи да си дрѣже и да имь естъ тврѣдо , и да имь се не оузмѣ нищо [Прз, л. 146^v]. Није имало више смисла задржавати у Законнику ни прелазне одредбе, какав је члан 164, сачуван само у *Прз*: Да людѣи кто боудѣтѣ чѣга чловѣка пріель прѣжде сіега събора . да се нице прѣвѣимь соудомь , како пише оу прѣвѣимь закон'никъ [Прз, л. 153^v]. Пропис је изгубио важност када су с протоком времена застарели случајеви преузимања туђих људи пре 1353/1354. године. Разуме се, временска удаљеност преписа од доношења Законика није нужно сразмерна степену редукције грађе, јер они у којима је првобитни састав претрпео минималне измене потичу из XVI века, као *Прз*, или чак са самог краја XVII века, као *Рак*.

Поред промена насталих услед редукције грађе, подједнако су важне и оне које се огледају у новој систематизацији, чији су први покушаји могли бити предузети и пре новелирања Законика 1353/54. године. Испуштања и премештања чланова узели су заправо с временом толико маха да је данас тешко са сигурношћу васпоставити првобитни редослед чланова. Приметна је потреба да се правна грађа доследно среди по сродности, да се постигну боље садржајне целине, истакнуте и заједничким насловима [Соловјев 1980: 119–137; Законик, 3: 12–16]. Начини артикулисања распореда грађе насловима толико се, међутим, разликују међу рукописима да је веома тешко указати на оне који вуку порекло од првобитне верзије [Ђирковић 2006]. С друге стране, исти наслови који се понављају испред појединачних чланова или скупина чланова, расутих на различитим местима у Законнику, представљали су, по свој прилици, једно од мерила према којем је вршен одабир грађе, њено померање с првобитног места и окупљање прописâ о истом предмету под једним насловом смештеним на почетку тако изабране групе. При томе није нарушено начело да се прописи не премештају из првог у други законик и обратно, осим неколико изузетака у *Рак*. Готово сва премештања потврђују ову претпоставку.

Ево само неколико примера. Наслов *О игуманима* окупљао је у првобитној верзији чланове 14, 15 и 16 [Бис, л. 181^r]¹⁷, затим се о игуманима поново говори у чл. 35 и 36, и на почетку те целине, која је обухватала и чл. 37 (тиче се обавеза митрополита и калуђера, а не игумана), стоји наслов *Ијош о игуманима* [Бис, л. 184^v].¹⁸ У *Атн* и *Бар* група 35–37 премештена

¹⁷ Можда и 17, 18 и 19, који су касније издвојени насловом *О калуђерима* [Ђирковић 2006: 23]. Томе би у прилог говорила појава, присутна само у *Стр*, где су чл. 14–19 обједињени под насловом ѿ игуѣнѣхъ и ѿ калуѣгерѣхъ [Стр, л. 2^r].

¹⁸ За илустрацију се узима редослед чланова и наслови у *Бис*, јер су наслови у *Прз* резултат интервенције преписивача из XVI века [Ђирковић 2006: 12–17], *Стр* и *Стд* имају лакуне у делу текста са групом 35–37, а *Рак* изоставља секвенцу 34–36 [Бубало 2010: 122–125].

је иза групе 14–16 и обе су обухваћене насловом који је првобитно стајао испред чл. 14 [*Атн*, л. 211^r–211^v; *Бар*, л. 127^v–128^r]. Занимљиво је како је на редукцију истих наслова утицала промена места чланова 95а и 95б, који у првобитној верзији следе један другом, као посебни прописи, али су добили једну нумеру јер су у *Прз*, који је послужио као основа за стандардну нумерацију, у науци укоренењу и широко прихваћену, спојени у један члан. Оба члана се тичу клирика, први говори о казнама за њихову увреду и има наслов *О псовању*, а други о казнама за њихово убиство, и носи наслов *О убиству*, којим је обележен и наредни, 96. члан, посвећен казнама за убиство у кругу најуже породице [Буџало 2010: 93–94, 132–133]. С друге стране, чланови 50 и 55, о увредама међу припадницима различитих друштвених слојева, у већини рукописа смештени су један иза другог под заједничким насловом *О псовању* [Буџало 2010: 85–86, 126–127]. У *Атн* и *Бар* овај пар допуњен је чланом 95а, који је због тога ослобођен свог првобитног наслова [*Атн*, л. 216^v; *Бар*, л. 132^r]. Осим испред групе 95б, 96 [*Бис*, л. 193^r], у првобитној верзији, на још два места имамо наслов *О убиству* — испред групе 87, 86¹⁹ [*Бис*, л. 191^v] и испред члана 94 [*Бис*, л. 192^v]. Све ове прописе редактор Атонско-барањске верзије сјединио је у једну скупину (87, 86, 94, 95б, 96) са заједничким првобитним насловом [*Атн*, л. 223^r–223^v; *Бар*, л. 137^r–137^v].

Међу рукописима и групама рукописа препознају се испуштања и премештања грађе поникла из различитих побуда и циљева, али се могу успоставити и везе у којима се огледа поступност у редукцији и систематизацији. Неку врсту копче између рукописа који настоје да се не удаље превише од првобитне верзије и оних којима су накнадне прераде начиниле препознатљиво обележје чини *Бис*. У њему су, рецимо, задржани чл. 51, 106 (о двору царевом), 117 (о имовинским правима у новоосвојеним византијским областима), 121 (сувишан уз члан који му претходи и онај који му следи), 124 (о грчким градовима), 128 (о женидби царевића), који су због губитка актуелности изостављени у Атонско-барањској верзији. Скупина *Хил*, *Ход* и *Шиш*, која се ослања на *Бис* иде још даље у редукцији и изоставља и чл. 44, 46, 48, 49, 54, 57, 60, 83, 84 итд. Група чланова 35–37 налази се у *Бис* на првобитном месту (прате га *Хил*, *Ход*, *Шиш*), а у *Атн* и *Бар*, премештена је иза чл. 16²⁰. Група 31, 65, под насловом *О поповима* следи члану 30 у *Бис* [*Бис*, л. 183^r] и у томе га прате *Хил*, *Ход* и *Шиш*, а у *Атн* и *Бар* премештена је после члана 34 [*Атн*, л. 214^r; *Бар*, л. 130^r]. Премештањем чланова формиран је у *Бис* след 50, 55, 53, 54, 49, 51, 52 [*Бис*, л. 186^v–187^v]. У *Атн-Бар* изостављен је 51, а после 55 убачен

¹⁹ Који су грешком заменили места у *Прз*, па отуд нумерација која наводи на погрешан утисак о обрнутом редоследу. У *Атн*, *Бис*, *Бар* спојени су у један члан.

²⁰ Видети претходни пасус.

95a [Атн, л. 216^v–217^v; Бар, л. 132^r–132^v], а у Хил, Ход, Шиш изостављена је група 54, 49, 51 [Хил, л. 112^v–113^r; Ход, л. 90^r–90^v]. Према првобитном редоследу, какав је задржан и у Бис, иза наслова *О татима и гусарима* следили су чланови 145–147, затим је долазио чл. 148 под насловом *О судијама*, а потом поново наслов *О татима и гусарима* испред чл. 149 и 150 [Бис, л. 200^v–202^r]. Према раније образложеном и илустрованом начелу, не само у *Атн-Бар*, већ и у *Ход* и *Шиш*, који су до тада следили рашчлањавање грађе какво је у *Бис*,²¹ чл. 149 и 150 премештени су иза чл. 145–147 и обухваћени једним насловом [Атн, л. 232^r–233^v; Бар, л. 144^r–145^r; Ход, л. 97^r–97^v].

Најзад, кодификаторске измене ишле су за тим да се одредбе које су биле двосмислено или непрецизно срочене побољшају или да се допуне и преиначе у складу с измењеним друштвеним околностима и правном праксом која их је пратила. Казне су за поједине преступе ублажаване, а за друге поштрене. Члан 97 прописује, према *Стр*: Кто се охрѣте ѿскоубѣ брадѣ властелиноу или доброу чловѣкоу да се томоузи ѿбѣ рѣцѣ ѿскоу [Стр, л. 8^r]. Брада је била симбол људског достојанства, па се чупање браде властелину или угледном човеку сматрало нарочито тешком увредом, због које су, према првобитној верзији Законика, доказани кривци бивали осуђени на одсецање обе руке, као и код хотимичног убиства. У ревизији Законика та је казна смањена на одсецање једне руке: да се томоузи роука ѿсѣче [Атн, л. 224^v; БуБало 2010: 94, 183–184]. И члан 131 измењен је с циљем да се казна ублажи. Допушта се да се сукоб између два војника на походу реши двобојем, али се настоји најоштријим мерама спречити да двобој прерасте у општу тучу. Првобитна верзија предвиђа смртну казну за помагаче: . . . Ако ли тко потече и поможе на поир'внцоу оуиъзи да се оубию [Стр, л. 10^v]. Она је, међутим, приликом ревизије ублажена на телесну казну одсецања руку, вероватно по начелу да се кажњава орган којим је почињено кривично дело: да се кажоутъ . . . рѣцѣ да им' се оуѣккоутъ [Атн, л. 229^v; БуБало 2010: 101, 197].

Члан 99, који одређује казне за пиромана, иде у супротном правцу. Према првобитној верзији, за паликућу који је подметнуо пожар у селу прописана је колективна одговорност села. Уколико паликућа не би био пронађен и предат ради суђења, село је имало да накнади штету која би падала на терет паликуће [Стр, л. 8^r; Прз, л. 143^v]. Из тога се посредно види да је окривљени пироман морао надокнадити штету причињену пожаром. Приликом ревизије Законика уведена је, према византијском законодавству, најстрожа казна спаљивањем за умишљајног пиромана који би био ухваћен на делу: да се пожеж'ца тѣзи нждеже на огни. Уколико пак не би био ухваћен на делу, село је било дужно да га преда или да накнади штету [Атн, л. 224^v; БуБало 2010: 94, 184–185].

²¹ Хил се прекида код чл. 125.

Све наведене измене могле би се приписати ревизији подстакнутој претпостављеним спајањем СС и ЈЗ, уколико су првобитно самостално преписивани, у један рукописни зборник са ДЗ, од којег се више неће одвајати. Томе би у прилог говорило и испуштање чл. 109, који забрањује деловање врачара и зналаца отрова и за казне упућује на Номоканон: Магѣнникъ и отровникъ кон се нанде облично . да се каже по законъ светѣиныхъ штыць [Прз, л. 144^v]. По моме уверењу, овај члан постао је сувишан када су СС, ЈЗ и ДЗ спојени у један, троделни кодекс, јер глава М-1 СС прописује казне за врачарство и тровање [Флоринский 1888: Приложения, 181-185], а Правила св. Јована Посника дају упуте за покајнике који су та дела починили [Флоринский 1888: Приложения, 223].

Како су се повећавале наслаге времена између оригинала и преписа, тако је и окружење у којем су ти преписи настајали постајало све даље и другачије од онога којем је Законик првобитно био намењен. Растао је и број посредника, а с њима и вероватноћа грешака услед превида или неразумевања. Ово друго је неретко водило до далекосежних промена, које су даљим преписивањем бивале озакоњене, јер су појмови и речи из другачијег времена, непознати писарима или наручиоцима њихових дела, замењивани онима које су боље одговарале потребама средине и смислу прописа какав му је даван у некој од карика ланца преписивача. Ако се временској и културолошкој дистанци дода и просторна, подједнако одговорна за промене у језику, за уношење дијалектизама, онда не треба да изненади неверица неупућених да су преписи Законика из XVIII века имали исто исходиште као и они три столећа старији.

О тим променама можда најбоље сведочи *Рак*, преписан на самом крају XVII века, али као представник рукописне породице ближе по структури и тексту изгубљеном оригиналу. Писар *Рак*, јеромонах Пахомије, или писар неког од његових предложака, тежио је да средњовековне појмове приближи схватањима свога времена, замењивањем застарелих и непознатих термина и поједностављивањем језика, са исходом који је неретко био одређен неразумевањем, али и способношћу да се значење непознатог појма наслути из контекста. У том науку ипак није увек био доследан, па исте, старе изразе у неким прописима осавременује а у неким оставља. Логотет, старшина цареве канцеларије, био му је непознат појам, па га у чл. 25, где се из текста не може наслутити чиме се бавио (Црѣквани да облада господињ царь, и патриарха и логофеть, а инь никто [Прз, л. 134^v]), преноси у облику логофеть [Рак, л. 55^v], свакако зато што је у предлошку стајало логофеть, што је, уз облике логотеть, логофеть, био равноправан начин писања ове именице у старосрпском језику. Али у чл. 134, где је одређена накнада логотету за редиговање и издавање царевих хрисовуља, Пахомије је помислио да његова служба има везе с писањем исправа

па га назива писарь [Рак, л. 64^v]. Користећи исти приступ и са сразмерним успехом, преписивач Рак је у чл. 94 протумачио катънь као шаторъ, што је и било једно од значења у то време [Рак, л. 61^r]; сѣжънь је у чл. 113 заменио турцизмом тоуцакъ [Рак, л. 62^v], а закѣлъ је у чл. 74 постао жито [Рак, л. 59^r]. Средњовековни појам забавка (узнемиравање) једном је протумачио као соудненіе, у чл. 119 [Рак, л. 63^r], а други пут као злоба, у чл. 160 [Рак, л. 67^r], оба пута из контекста, али се стварном значењу приближио само у другом случају. Жупу је у чл. 94, где се наглашава разлика у односу на град, преиначио у полк [Рак, л. 61^r], у чл. 127, где је жупа означена као градска област, употребио је турцизам вилаетъ [Рак, л. 64^r], а у чл. 176 оставио је оригинални термин [Рак, л. 68^v]. Стари инстр. мн. именице стапъ (штап, батина) у облику стапѣн није познавао, па је, с обзиром на то да се термин употребљава у члановима који прописују казну ударања штаповима, помислио да је посреди искварен облик множине именице стопа. Тако је уместо да се бѣ стапѣн, тј. штаповима, у чл. 50, испало да се бѣю стопи его [Рак, л. 57^v], тј. његове стопе, а у чл. 166 отишао је и даље — да се бѣ по табани [Рак, л. 68^r]. Партицип гоушено значи отето у разбојничком препаду, од глагола гоусити (чинити разбојништво), од којег су изведене и именице гоусарь (разбојник) и гоуса (разбојништво), а писар Рак га тумачи као партицип глагола гоушити, и замењује у чл. 180 синонимом оудављено [Рак, л. 61^r].

Најраније у другој половини XVII века настала је посебна редакција Душановог законодавства, најбогатија по броју сачуваних рукописа (чак 16), са особеним решењима у саставу и језику. Такозвану млађу редакцију не чине позни преписи без правне снаге, већ прераде поникле највероватније у крилу Српске цркве с циљем да се, коришћењем ауторитета светих царева и угледа Законика, његова грађа прилагоди и употреби за регулисање оних правних односа у којима су црквена јерархија и представници самоуправа задржали надлежност под туђинском влашћу. Најмаркантнија одлика рукописа млађе редакције јесте расподела грађе из три правна састава (СС, ЈЗ и ДЗ) у два — тзв. Закон Константина Јустинијана или Књига звана судец (ЗКЈ) и Законик македонског цара Душана. У садржају ДЗ вршена је даља редукација избацивањем одредаба које су изгубиле актуелност, стил и језик су осавремењени, а прописи често преформулисани или проширени тако да постану ближи схватањима људи и приликама XVII и XVIII века. Скраћена синтагма, као посебан део законског зборника, изостављена је, а већи део њених одредаба укључен је у састав ЗКЈ и ДЗ. Наслов ЗКЈ, према Тек, гласи: благочѣстиваго и христолюбѣваго съмодржавнаго вѣликаго цара константина иоустинијана, грѣскаго съ светѣншиныхъ патриарходѣ кѣрѣ григориедѣ: съ кнези и са вѣлможѣ и са болярн благочѣстиваго царѣства его въ константинополи [Тек, л. 1^r]. Утиску старине и неприкосновеног ауторитета правоверних царева требало је да допринесе и прикључивање

Константина Јустинијану и византијско порекло закона, док је патријарх Григорије уметнут према примеру Душановог наступа с патријархом Јоаникијем у Законнику. Из тих интервенција провирује тежња да се нагласи удео патријарха у законодавном раду [Ђирковић 2005: 93]. Према наслову ДЗ у неким рукописима — *благочѣствѣаго и христолюбѣаго ꙗмакедонѣаго цара Стефана срѣбѣакога болгарѣакога ꙗугарѣакога ꙗдалмѣатѣакога ꙗдрѣанѣакога ꙗзгровѣлахѣнѣакога ꙗи нѣицѣ многицѣ прѣделомѣ и земѣламѣ самодрѣжѣаца [...] Законѣ и ѡставѣ* [Ков, л. 62^г] — Душану је намењена власт над свим оним областима над којима је српски патријарх на прелому XVII и XVIII века имао стварну или номиналну јурисдикцију или гајио претензије, а атрибут *македонски* добио је, по свој прилици, према територији на којој су се простирале средишње области његовог царства.

У српском Приморју Законик се користио све до краја XVIII века. У територијално, политички и економски скромним аутономним општинама (Паштровићи, Грбаљ), с традиционалним друштвом у којем је обичајно право имало истакнуту улогу, Законик је прерађен и добрим делом прилагођен начину живота и суђења, као и говорном језику. Није стога случајно да су се у целокупној рукописној традицији Законика наша четири из Приморја — *Режевићи*, нађен у манастиру Режевићу, *Грбаљски*, по имену Грбаљске жупе, и *Јагићев* и *Богишићев*. Локализми, нарочито романизми, особена су одлика ове скупине рукописа. Ево неколико примера из *Грб* и *Реж*:

авизат (ven. avixar, vixar) — обавестити;

дешпек (ven. despeto) — инат, пакост;

интрада (ven. intrada) — годишњи род од земље једног домаћинства, приход;

комун (ven. comun) — назив за било коју врсту колективне својине (придев *комунски*);

канаја (ven. canagia, canaja; it. canaglia) — нитков, хуља, покварењак;

на посту (ven. aposta, it. apposta < a posta) — намерно, с одређеним циљем;

прокарадур (ven. procurador) — заступник;

редитат (ven. reditar, it. ereditare) — наследити;

стађун од рабоѣ (ven. stajon, staxon; it. stagione) — радно време, време рада у пољу;

чардин (ven. jardin, hardin; it. giardino) — врт;

шпоркеца (ven. sporcheso, sporchezzo) — прљавштина;

штролиге (ven. strolego) — враџбине астролога;

шубито (ven. it. subito) — одмах²².

²² Примери из ДЗ према издању у [Законик, 4] (видети списак преписа), а примери из ЗКЈ према [Соловјев 1938: 55–60; Мошин 1951: 13–23].

Од свих рукописа млађе редакције, не само оних из српског приморја, *Реж* је особен по томе што је најдаље отишао у настојању да се прилагоди језику и обичајима средине у којој се примењивао. Међу многобројним сачуваним судским актима из Паштровића пронађени су и они који сведоче о томе да се судило по одредбама Законика [Соловјев 1947]. Језик *Реж*, с мноштвом романизама и локализама, представља веома драгоцен пример српског говорног језика у Паштровићима прве половине XVIII века. Из начина формулисања одредаба о цркви јасно је да је овај препис Законика настао и примењивао се у чисто православној средини. И поред изразито понарођеног језика и слободних парафраза, није нарушен основни, првобитни смисао одредаба. Ево како члан 152 гласи у старијој редакцији (према *Атн*), а како у *Реж*:

Како естъ быль законъ , оу дѣда царева ѿ светаго крала . да св велїимъ властеломъ , велїи властеле поротѣци . а срѣднїимъ людемъ противъ нихъ дрѣжина . а себрѣднїимъ нихъ дрѣжина да соу поротѣци . и да нѣсть оу поротѣ роднїа . ни пїзматара [*Атн*, л. 234^v];

тако е речено да вефон господи веля господа кїети а главарица главари а простоме прости и ѿ кїетство да не интра прїятеля ни роѣака толїко ни пїзматара [*Реж*, л. 16^r].

Друга главна област примене Законика коначно се уобличила у кругу српске јерархије и поданика Хабзбуршке монархије, након Велике сеобе, у последњој деценији XVII века и првих година XVIII века, можда и на подстицај српског патријарха Арсенија III Црнојевића. Ова скупина рукописа, условно названа карловачка, по Карловачкој митрополији, где је настала и примењивала се, одликује се: а) хибридним језичким изразом, у чијој основи је српски народни језик с примесима српскословенског, у старијим преписима, и рускословенског, у млађим; б) очигледним и ненамерним премештањем чланова, које је озакоњено преписивањем с предлошка поремећеног распореда листова и континуираном нумерацијом по новом редоследу; в) текстуелним проширењима и арханизацијама појединих чланова ДЗ и додавањем у састав ЗКЈ тзв. школске уредбе и прописа о војној обавези и издаји, чије порекло, без сумње, није средњовековно. Напротив, управо у круговима српске црквене јерархије у Хабзбуршкој монархији треба тражити извор тих допуна. Кратки одељци из њих не остављају места сумњи: “У сваком граду и варошима и селима, тамо где су цркве тамо и училишта треба градити, то јест школе, да се уче православна деца Светоме писму и закону божјем. [. . .] А потом по градовима и варошима, цареви и кнежеви и сви бољари да постављају философе и учене дидаскале који ће децу учити свакој књижној премудрости. . .” [Марковић 2007: 104] или “И војници да се уче свакој вештини, и мудрости и врлини, а више од свега чврсто да

чувају свету православну веру нашу [. . .] и своје капетане и војводе да поштују и да их се боје. Свога цара као бога на земљи да поштују” [Марковић 2007: 107]. Овде се, разуме се, мисли на владара Хабзбуршке монархије.

Као у раније саопштеним примерима, и у карловачкој верзији млађе редакције ДЗ писари или наручиоци преписа настојали су да прилагоде текст знањима и потребама свога времена. Њихова вештина нарочито је долазила до изражаја код појмова или чак читавих прописа који су им били неразумљиви. Средњовековни термин *поносъ*, у значењу обавезе зависног становништва да преноси пртљаг и превози владара, његове чиновнике и властелу, људима XVIII века свакако није био познат, па је тако вероватно и цео 23. члан измицао њиховој способности разумевања. Првобитни текст Црквцаць поноса да нѣсть . развѣ къда гредѣ како царь . тѣдази да га днжоу [Атн, л. 212^v; Бубало 2010: 80], у карловачкој верзији млађе редакције је преиначен тако да је добио сасвим другачији смисао, али примењив на тадашње прилике: Црквцаць да не чинет' се досаде ни отъ кога . разъма кадѣ има доћи тако царь . тада да чѣстѣно егво приемѣають [Ков, л. 86^v]. Разлог овој промени се препознаје у могућој семантичкој вези између именица *понос* и *досада*. Према једном тумачењу, секундарно значење именице *понос* у основи одговара примарном значењу именице *досада* (увреда, погрда, узнемиравање) [Савић 2014]. Прилагођавање је значило и проширивање, као у члану 107. У старијој редакцији он гласи, према Атн: Кто се нанде отъбыивъ соудѣнна послаиника . или пристава . да се плѣни . в'се да моу се оузде що има [Атн, л. 225^v; Бубало 2010: 96], а у карловачкој верзији, према Ков: Яще кто садоколанъ и силанъ и безъобразанъ овезѣчаститѣ посланика господьскаго да платитѣ ѣ: пер'перъ . аще ли ѣдаритѣ его таи насил'никъ въсего своего да лишитѣ се [Ков, л. 94^v–95^r].

Законик није требало само да пружи позитивну правну грађу, већ да својом појавом и ауторитетом сведочи о сјајним традицијама средњовековне државе у складу с тежњама ка историзму међу ученим Србима барокног доба. Као својеврсна историјска читанка, Законик је у једном броју рукописа обogaћен и текстом српског летописа [Бошков 2013]. Заправо, како се XVIII век ближио крају та његова улога преузимала је примат над правном, практичном. Најмлађи од сачуваних рукописа карловачке верзије, *Врш*, преписао је протођакон Јован Фелдвари по налогу карловачког митрополита Јована Георгијевића, за восподинаніе древности. Преписивање је завршено 1. маја 1772. и рукопис прилаженъ во енкліотеку Архїепископскую [Законик, 4: 451]. Подстицај архиепископа за преписивање рукописа и његово смештање у фондове архиепископске библиотеке у Сремским Карловцима није био израз само његове бригае за просвећивање и ширење писане речи, већ, и на првом месту, настојања српске црквене

јерархије у Хабзбуршкој монархији да нагласи српску државно-правну традицију и тежње ка обнови државне самосталности. Здружени у рукописним зборницима, српски летопис и Душаново законодавство сведочили су појавом, ауторитетом и садржином о томе [Медаковић 1988: 19–20, 99–100]. Карловачка редакција била је последњи и најроднији изданак Душановог законика, која се по језику и начину формулисања законских одредаба знатно удаљила од својих средњовековних корена, али која је из њих црпела своју животност и углед.

Како је ипак дошло до тога да, и поред преваге млађе редакције у правном и културном животу Срба XVIII века, до наших дана опстану и рукописи старије редакције. И у томе је, по свој прилици, Црква одиграла пресудну улогу. Више од једне трећине садржаја Законика чине прописи, посредно или непосредно везани за питања Цркве. Црква је у односу на одговарајуће одредбе Законика имала двојаку улогу — примењивала је и бранила своја права, али је морала и да поступа у складу с обавезама. Она је, такорећи, истовремено била у положају субјекта и објекта Законика и зато су црквене установе и старешине морали поседовати примерак Законика, примењивати његове прописе у оквиру своје судске надлежности или доказивати и бранити своје повластице и права [Бубало 2014]. Није без значаја чињеница да је редукација грађе Законика, присутна у појединим рукописима од XV века као израз прилагођавања другачијим условима примене, оставила нетакнуте оне чланове који се тичу Цркве. На истој страни једино је могуће тражити одговорност и за измене и допуне текста појединих прописа (чл. 11, 13а, 18, 78, 101 и т. д.).

Средину у којој су употребљавани и сачувани рукописи са ДЗ откривају састави који су, свакако с разлогом, преписивани уз њега. То је не само стални пратилац, СС, у чији избор је ушло преко две трећине прописа у судској надлежности Цркве [Троицки 1953: 192–193], већ и променљиви део кодиколошког окружења, са догматско-полемичким саставима, епитимијним номоканонима, компилацијама и изводима из канонских правила и требника [Бубало 2013: 732–734]. Од свих рукописа Душановог законодавства старије редакције (потпуних и непотпуних), једино *Стд*, *Бис* и *Рак* не садрже допунске црквеноправне саставе. Иако има доста разлога да верујемо да текст ДЗ у сачуваним рукописима старије редакције садржи знатан број одлика изгубљеног оригинала, он је искоришћен као стожер око којег су окупљани црквено-правни и догматски састави према потребама корисника, вероватно за црквене судове и свакодневну пастирску службу духовних лица. Јер, као што сведоче турски берати о именовану српских архијереја [Бубало 2014: 54. нап. 27], Српска црква је задржала пуну или делимичну судску аутономију у појединим правним областима и питањима, за чије реша-

вање су могли да се ослањају на правну грађу у зборницима са Душановим законодавством. Најзад, већина рукописа Душановог законодавства добила је називе по којима се данас препознају према манастирима у којима су пронађени или у чијем власништву су били извесно време [Бубало 2013: 734]. Управо чињеница да су се преписи ДЗ чували и користили у црквама и манастирима пружила им је могућност да опстану до садашњег времена. У томе је, вероватно, и највећа заслуга Цркве за Душанов законик.

Скраћенице

ДЗ	Душанов законик
ЗКЈ	Закон Константина Јустинијана
ЈЗ	Јустинијанов закон
СС	Скраћена синтагма Матије Властара

Рукописне збирке

АЗВБ	Архив Збирке Валтазара Богишића (Цавтат)
АХАЗУ	Архив Хрватске академије знаности и умјетности (Загреб)
БМС	Библиотека Матице српске (Нови Сад)
НБС	Народна библиотека Србије (Београд)
РГБ	Российская государственная библиотека (Москва)
KNM	Knihovny Národního muzea (Praha)

Библиографија

Преписи Душановог Законика

Атн

Атонски, РГБ, ф. 87 (собр. В. И. Григоровича), № 28. М 1708, српски, друга четвртина XV века; по изд.: [Законик, 1: 163–207].

Бар

Барански, Универзитетска библиотека “Светозар Марковић”, Београд, № 39 (К. И. 16285), српски, прва четвртина XVI века; по изд.: [Законик, 3: 35–81].

Бгд

Београдски, Народна библиотека у Београду, № 38, српски, пре 1757. г., изгорео 1941. г.; препис Јанка Шафарика из 1847. г., KNM, IX G 9 (Š 18); по изд.: [Законик, 4: 345–368].

Бис

Бистрички, Государственный исторический музей, Москва, собр. Е. В. Барсова, № 151, српски, средина XV века; по изд.: [Законик, 2: 171–219].

Бог

Богишићев, АЗВБ, № 123, српски са примесам рускословенског, друга пол. XIX века ; по изд.: [Законик, 4: 485–502].

Бор

Борђошких, БМС, РР III 2, српски, око 1703–1710. г.; по изд.: [Законик, 4: 169–193].

Врш

Вршачки, Градски музеј Вршац, И 2969, српски са примесама рускословенског, 1772. г.; по изд.: [Законик, 4: 425–448].

Грб

Грбаљски, АЗВБ, № 19 (А. XIV 2/29), српски, последња четвртина XVIII века; по изд.: [Законик, 4: 459–473].

Јаг

Јагићев, Семинар за српски језик Филолошког факултета у Београду, Ј 1602, српски са примесама рускословенског, друга пол. XIX века; по изд.: [Законик, 4: 509–525].

Кар

Карловачки, НБС, № 152, српски са примесама рускословенског, 1764. г.; по изд.: [Законик, 4: 391–414].

Ков

Ковиљски, БМС, РР I 35, српски, 1726. г.; по изд.: [Законик, 4: 311–334].

Пат

Патријаршијски, Библиотека Српске патријаршије, Београд, № 42, српски, крај XVII – поч. XVIII века; по изд.: [Законик, 4: 145–158].

Поп

Попиначки, БМС, РР I 33, српски, око 1705. г.; по изд.: [Законик, 4: 205–228].

Прз

Призренски, НБС, № 688, српски, прва четвртина XVI века; по изд.: [Законик, 3: 97–155].

Рав

Раванички, КНМ, IX Н 7 (Š 17), српски, друга половина XVII века; по изд.: [Законик, 3: 299–337].

Рак

Раковачки, КНМ, IX С 4 (Š 16), српски, 1700–1701. гг.; по изд.: [Законик, 3: 227–281].

Реж

Режевићки, АХАЗУ, III а 28 (Kukuljević 500), српски, прва пол. XVIII века; по изд.: [Законик, 4: 377–384].

Рум

Румунски, Biblioteca Academiei Române, București, ms. гошп. № 3093, румунски, 1776. г. [ANDRÉEV, CRONȚ 1971; MARCU 1989].

Сан

Сандићев, БМС, РР I 34, српски, око 1725. г.; по изд.: [Законик, 4: 275–299].

Соф

Софијски, Национална библиотека “Св. Св. Кирил и Методиј”, Софија, № 293, српски, 1728. г.; по изд.: [Законик, 3: 357–403].

Стд

Студенички, АХАЗУ, IV d 114, српски, око 1430. г.; по изд.: [Законик, 2: 41–59].

Стр

Струшки, РГБ, ф. 87 (собр. В. И. Григоровича), № 29. М 1732, српски, последња деценија XIV века; по изд.: [Законик, 1: 97–121].

Тек

Текелијин, БМС, РР III 85, српски, 1711. г.; по изд.: [Законик, 4: 239–264].

Хил

Хиландарски, Манастир Хиландар, № 300, српски, 1420–1430. г.; по изд.: [Законик, 2: 75–101].

Ход

Ходошки, КNM, IX F 10 (§ 14), српски, прва трећина XV века; по изд.: [Законик, 2: 113–147].

Шиш

Шишатовачки, КNM, IX F 21 (§ 15), српски, средина XVII века; по изд.: [Законик, 3: 173–209].

Литература

Бошков 2013

Бошков М., “Три брата Мрњавчевића у рукописној традицији рачанских летописа”, у: С. Томин, Љ. Пешикан-Љуштановић, Н. Половина, ред., *Зборник у част Марији Клеут*, Нови Сад, 2013, 339–356.

Бубало 2010

Бубало Ђ., изд., *Душанов законик*, Београд, 2010.

— 2013

Бубало Ђ., “Оглед из историје текста Душановог законика (рукописно окружење)”, *Зборник радова Византолошког института*, 50/2, 2013, 725–740.

— 2014

Бубало Ђ., “Душаново законодавство на Светој гори”, в: Ж. Л. Левшина, ред., *Афон и Славјански мир 1, Материјали међународној научној конференцији, посвећеној 1000-летију присуства руских на Светој Гори. Белград 16–18 маја 2013 г.*, Светаја Гора Афон, 2014, 47–57.

Законик, 1

Беговић М., ред., *Законик цара Стефана Душана, 1: Струшки и Атонски рукопис* (= Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права, 4), Београд, 1975.

—, 2

Беговић М., ред., *Законик цара Стефана Душана, 2: Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис* (= Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права, 4), Београд, 1981.

—, 3

Пешикан М., Грицкат-Радуловић И., Јовичић М., ред., *Законик цара Стефана Душана, 3: Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис* (= Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права, 4), Београд, 1997.

—, 4

Чавошки К., Бубало Ђ., ред., *Законик цара Стефана Душана, 4: Патријаршијски, Борђошких, Попиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски, Богишићев и Јагићев рукопис* (= Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права, 4), Београд, 2015.

ЗС

Новаковић С., изд., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912.

Марковић 2007

Марковић Б., изд., *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација* (= Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права, 15), Београд, 2007.

МЕДАКОВИЋ 1988

МЕДАКОВИЋ Д., *Барок код Срба*, Загреб, 1988.

НОВАКОВИЋ 1907

НОВАКОВИЋ С., изд., *Матије Властара Синтагмат* (= Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, 1/4), Београд, 1907.

Опис Дечани 2011

БОГДАНОВИЋ Д., ШТАВЉАНИН-БОРЂЕВИЋ Љ., ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ Б., ВАСИЉЕВ Љ., ЦЕРНИЋ Л., ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ М., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, 1, прир. Н. Синдик (= Народна библиотека Србије. Опис јужнословенских ћирилских рукописа, 4), Београд, 2011.

РАДОЈЧИЋ-КОСТИЋ 2006

РАДОЈЧИЋ-КОСТИЋ Г., *Библиографија о законодавству цара Стефана Душана* (= Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права, 12), Београд, 2006.

САВИЋ 2014

САВИЋ В., “‘Понос’ и [‘досада’] у Душанову законуку. Трагом неких изгубљених значења”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 57/1, 2014, 31–47.

СИНДИК 1998

СИНДИК Н., “Обнова библиотеке манастира Високи Дечани крајем XIV и у првој деценији XV века”, у: М. ПАНТИЋ, ред., *Српска књижевност у доба Деспотовине, научни скуп. Деспотовац, 22–23.8.1997* (= Дани српскога духовног преображења, 5), Деспотовац, 1998, 247–256.

СОЛОВЈЕВ 1927

СОЛОВЈЕВ А., “Два прилога проучавању Душанове државе”, *Гласник Скопског научног друштва*, 2, 1927, 25–45.

— 1928/1998

СОЛОВЈЕВ А., *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље, 1928, 2-е изд., Београд, 1998.

— 1938

СОЛОВЈЕВ А., “Књига привилегија Грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закономиком”, *Споменик СКА*, 87, 1938, 21–79.

— 1947

СОЛОВЈЕВ А., “Студије из историје нашег народног права у XVIII веку”, *Гласник Земалског музеја у Сарајеву*, 2, 1947, 224–240.

— 1980

СОЛОВЈЕВ А., *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године* (= Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права, 6), Београд, 1980.

ССП 1–2

СТОЈАНОВИЋ Љ., изд., *Старе српске повеље и писма*, 1–2, Београд, Сремски Карловци, 1929–1934.

ТРОИЦКИ 1953

ТРОИЦКИ С., “Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме”, *Глас САН*, 212, 1953, 186–202.

ТУРИЛОВ 2008

ТУРИЛОВ А. А., “Книжно писмо в сербских грамотах XIV–XV вв.: проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)”, в: *Палеография и кодикология: 300 лет после Монфокона*, Москва, 2008, 195–202.

ЂИРКОВИЋ 1994

ЂИРКОВИЋ С., “Краљ у Душановом законуку”, *Зборник радова Византолошког института*, 33, 1994, 149–164.

——— 2004

Ђирковић С., “Ана, царица, жена цара Уроша”, у: *Српски биографски речник*, 1, Нови Сад, 2004, 138.

——— 2005

Ђирковић С., “Старија и млађа редакција Душановог законика”, у: С. Ђирковић, К. Чавошки, ред., *Законик цара Стефана Душана. Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења* (= САНУ, Научни скупови, 108, Одељење друштвених наука, 24), Београд, 2005, 91–96.

——— 2006

Ђирковић С., “Студије о Душановом законуку: 1. Наслови и редни бројеви чланова”, *Мешовита грађа*, 27, 2006, 7–41.

——— 2011

Ђирковић С., “Студије о Душановом законуку: 2. Удвојени, раздвојени и фрагментарни чланови Раковачког рукописа”, *Мешовита грађа*, 32, 2011, 9–38.

Флоринский 1888

Флоринский Т., *Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербов и Греков*, Киев, 1888.

Цернић 1981

Цернић Л., “О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа”, у: Д. Богдановић, ред., *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности* (= САНУ, Научни скупови, 10, Одељење језика и књижевности, 2), Београд, 1981, 335–360.

ANDRÉEV, CRONȚ 1971

ANDRÉEV M., CRONȚ G., *Loi de jugement. Compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien, versions slave et roumaine*, Bucarest, 1971.

MARCU 1989

MARCU L., “Une variante roumaine du code d’Etienne Douchan,” *Revue des études sud-est européennes*, 27/1–2, 1989, 145–158.

Мошин 1949

Мошин В., “Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom ‘Otečniku,’” *Starine JAZU*, 42, 1949, 7–25.

——— 1951

Мошин В., “Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu,” *Starine JAZU*, 43, 1951, 7–27.

Đorđe Bubalo

University of Belgrade, Belgrade, Serbia

The Era of Dušan's Code

Abstract

Drawing on the structure and contents of the extant manuscripts of Dušan's Code, this paper attempts roughly to outline the history of its application and changes from the time of its promulgation in 1349 and revision in 1353–1354, a process that continued to the end of the 18th century. The scarce evidence about the application of the Code has been preserved in some charters issued by the emperors Dušan and

Uroš, but since the 15th century the only evidence about its application is found in new copies or in the changes in its structure and in the phrasing of certain stipulations. The production of copies similar to the original version continued simultaneously with the revisions, with all sharing a single trait: the coalescence of Dušan's *Code* with its codicological environment, whose first and fixed layer included the abbreviated *Syntagma* of Matthew Blastares and the so-called Code of Justinian. Along with these, other ecclesiastical-legal compositions were also copied, which suggests that the extant copies of Dušan's *Code* were used in ecclesiastical courts or for the clergy's everyday service needs. The signs suggesting that the *Code* was gradually adapted to suit different legal and social conditions are as follows: the exclusion of stipulations which were no longer up to date; a new systematization of stipulations according to subject matter; changes in penalties and sanctions; amendments and clarifications of some stipulations; and the modernization of the document's language and legal terms.

At a point no earlier than the second half of the 17th century, a separate recension of Dušan's *Code* was created in order to facilitate the adaptation and use of its legal material for the regulation of those legal relations that the Serbian ecclesiastical hierarchy or the local self-governing authorities had kept within their own jurisdictions under foreign rule. The majority of the copies of this new, younger recension was created and enacted in the circle of the Serbian ecclesiastical hierarchy and the subjects of the Habsburg monarchy after the Great Exodus. Not only did the *Code* provide positive legal material, but its mere existence and authority also helped the efforts of the Serbian hierarchy in the Habsburg monarchy to emphasize the tradition of Serbian statehood, as well as its tendencies toward a renewal of state independence.

Keywords

Dušan's *Code*, *Syntagma Canonum*, Matthew Blastares, Code of Justinian, Serbian Orthodox Church

References

- Andréev M., Cronț G., *Loi de jugement. Compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien, versions slave et roumaine*, Bucarest, 1971.
- Begović M., red., *Zakonik cara Stefana Dušana*, 1: *Struški i Atonski rukopis* (= Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava, 4), Beograd, 1975.
- Begović M., red., *Zakonik cara Stefana Dušana*, 2: *Studenički, Hilandarski, Hodoški i Bistrički rukopis* (= Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava, 4), Beograd, 1981.
- Bogdanović D., Štavljanin-Đorđević Lj., Jovanović-Stipčević B., Vasiljev Lj., Cernić L., Grozdanović-Pajić M., *Opis ćirilskih rukopisnih knjiga manastira Visoki Dečani*, 1, prir. N. Sindik (= Narodna biblioteka Srbije. Opis južnoslovenskih ćirilskih rukopisa, 4), Beograd, 2011.
- Bošković M., "Tri brata Mrnjavčevića u rukopisnoj tradiciji račanskih letopisa," u: S. Tomin, Lj. Pešikan-Ljuštanović, N. Polovina, red., *Zbornik u čast Mariji Kleut*, Novi Sad, 2013, 339–356.
- Bubalo Đ., izd., *Dušanov zakonik*, Beograd, 2010.
- Bubalo Đ., "Ogled iz istorije teksta Dušanovog zakonika (rukopisno okruženje)," *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 50/2, 2013, 725–740.
- Bubalo Đ., "Dušanovo zakonodavstvo na Svetogori," in: Zh. L. Levshina, ed., *Afon i Slavianskii mir 1. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 1000-letiiu prisustvii russkikh na Sviatoi Gore. Belgrad 16–18 maia 2013 g.*, Mount Athos, 2014, 47–57.
- Cernić L., "O atribuciji srednjovekovnih srpskih ćirilskih rukopisa," u: D. Bogdanović, red., *Tekstologija srednjovekovnih južnoslovenskih književnosti* (= SANU, Naučni skupovi, 10, Odeljenje jezika i književnosti, 2), Beograd, 1981, 335–360.

Čavoški K., Bubalo Đ., red., *Zakonik cara Stefana Dušana*, 4: *Patrijaršijski, Borđoških, Popinački, Tekelijin, Sandičev, Koviljski, Beogradski, Reževići, Karlovački, Vršački, Grbaljski, Bogišićev i Jagićev rukopis* (= Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava, 4), Beograd, 2015.

Ćirković S., "Kralj u Dušanovom zakoniku," *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 33, 1994, 149–164.

Ćirković S., "Ana, carica, žena cara Uroša," u: *Srpski biografski rečnik*, 1, Novi Sad, 2004, 138.

Ćirković S., "Starija i mlađa redakcija Dušanovog zakonika," u: S. Ćirković, K. Čavoški, red., *Zakonik cara Stefana Dušana. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 3. oktobra 2000, povodom 650 godina od proglašenja* (= SANU, Naučni skupovi, 108, Odeljenje društvenih nauka, 24), Beograd, 2005, 91–96.

Ćirković S., "Studije o Dušanovom zakoniku: 1. Naslovi i redni brojevi članova," *Mešovita građa*, 27, 2006, 7–41.

Ćirković S., "Studije o Dušanovom zakoniku: 2. Udvojeni, razdeljeni i fragmentarni članovi Rakovačkog rukopisa," *Mešovita građa*, 32, 2011, 9–38.

Marcu L., "Une variante roumaine du code d'Etienne Douchan," *Revue des études sud-est européennes*, 27/1–2, 1989, 145–158.

Marković B., izd., *Justinijanov zakon. Srednjovekovna vizantijsko-srpska pravna kompilacija* (= Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava, 15), Beograd, 2007.

Medaković D., *Barok kod Srba*, Zagreb, 1988.

Mošin V., "Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom 'Otečniku'," *Starine JAZU*, 42, 1949, 7–25.

Mošin V., "Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu," *Starine JAZU*, 43, 1951, 7–27.

Pešikan M., Grickat-Radulović I., Jovičić M., red., *Zakonik cara Stefana Dušana*, 3: *Baranjski, Pribrenski, Šišatovački, Rakovački, Ravanički i Sofjski*

rukopis (= Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava, 4), Beograd, 1997.

Radojčić-Kostić G., *Bibliografija o zakonodavstvu cara Stefana Dušana* (= Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava, 12), Beograd, 2006.

Savić V., "'Ponos' i ['dosada'] u Dušanovu zakoniku. Tragom nekih izgubljenih značenja," *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 57/1, 2014, 31–47.

Sindik N., "Obnova biblioteke manastira Visoki Dečani krajem XIV i u prvoj deceniji XV veka," u: M. Pantić, red., *Srpska književnost u doba Despotovine, naučni skup. Despotovac, 22–23.8.1997* (= Dani srpskoga duhovnog preobraženja, 5), Despotovac, 1998, 247–256.

Soloviev A., "Dva priloga proučavanju Dušanove države," *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 2, 1927, 25–45.

Soloviev A., "Knjiga privilegija Grbaljske župe (1647–1767) sa Dušanovim zakonikom," *Spomenik SKA*, 87, 1938, 21–79.

Soloviev A., "Studije iz istorije našeg narodnog prava u XVIII veku," *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 2, 1947, 224–240.

Soloviev A., *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine* (= Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava, 6), Beograd, 1980.

Soloviev A., *Zakonodavstvo Stefana Dušana cara Srba i Grka*, 2-e izd., Beograd, 1998.

Stojanović Lj., izd., *Stare srpske povelje i pisma*, 1–2, Beograd, Sremski Karlovci, 1929–1934.

Troicki S., "Crkveno-politička ideologija Svetosavske krmčije i Vlastareve sintagme," *Glas SAN*, 212, 1953, 186–202.

Turilov A. A., "Knizhnoe pis'mo v serbskikh gramotakh XIV–XV vv.: problemy pistsov, podlinnosti i datirovki aktov (iz predvaritel'nykh nabliudenii)," in: *Paleografija i kodikologija: 300 let posle Monfokona*, Moscow, 2008, 195–202.

Проф. др Ђорђе Бубало

Универзитет у Београду. Филозофски факултет. Одељење за историју

Чика Љубина 18–20

11000 Београд

Србија/Serbia

djbubalo@f.bg.ac.rs

Received on April 16, 2015